

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

ՄԵԿՆՈՂՆԵՐԸ (Գաբրիէլ Նորատունկեան, Հայկ Խօնասարեան, Հ. Գաբրիէլ Մեհն-
վիշեան, Քոյր Էլպիս, Տօքթ. Գարեգին Տէր - Խաչատուրեան) . —
Ռուբէն Մամուլեանի նոր յաղթանակը . — Նոր հրատարակութիւններ :

Գաբրիէլ Նորատունկեան, որ, քանի մը տարիէ ի վեր, դարձանատան մը ծոցը, ծերութենէն քայքայուած մարմինի մը մէջ՝ մտաւոր ինքնագիտակցութիւնը կորսնցուցած՝ բուսական կեանք մը կը քաշկուտէր, անցեալ տարուան ընթացքին վախճանեցաւ : Անիկա եղաւ վերջիններէն մին այն հին աւանդական հայագրի պետական մարդոց որ կը ջանային տիրող թուրք իշխանութեան հաւատարմօրէն ծառայելու եւ իրենց ցեղին ալ օգտակար ըլլալու կրկնակ ու մերթ հակասական պարտականութիւնները հաշտեցնելու հնարը գտնել : Արտակարգ ճկունութեամբ մը օժտուած, բայց խորքին մէջ հարազատ Հայ, ան՝ նոյն իսկ Համիտի պէս բռնակալի մը օրով ճգնեցաւ ու յաճախ յաջողեցաւ իր անձնական յաջողութեան տենչը, օսմանեան տէրութեան եւ անոր դաժակային շահերուն անձնուէր պաշտպան ըլլալու ձգտումը եւ իր ցեղին՝ զոր ջերմօրէն կը սիրէր՝ ծառայութիւն մատուցանելու մղումը միացնել՝ ինչքան որ ատիկա մարդկայնօրէն կարելի էր : Արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ կարեւոր դեր մը կատարող եւ իրր այդ Սուլթանէն եւ թուրք աւագանիէն դնահատուած այդ նոր-բամիտ օսմանեան պետական մարդը, եղաւ նաեւ՝ իրր Թրքահայոց Ազգային Ժողովի անդամ եւ ատեն մը ատենապետ, իրր Պատրիարքներու խորհրդական, իրր հայ մշակութային, կրթական, մարդասիրական եւ այլ հիմնարկութեանց

ու ձեռնարկներու ղեկավար կամ աջակցող՝ հայ հասարակութեան ալ օգտակար հանդիսացող եւ յարգանքն ու վստահութիւնը վայելող ականաւոր ու բազմապատակ Հայագրի մը : Համիտի անկումէն ու Ժէօն-Թիւրքերու յաղթանակէն յետոյ, ան ատեն մը նորէն պահեց իր այդ գիրքը, եւ նախարար իսկ անուանուեցաւ, նախ՝ Հանրային Ծինութեանց, յետոյ՝ Պալքանեան առաջին պատերազմի միջոցին՝ Արտաքին Գործոց բայց երբ Ժէօն - Թիւրքերու ամենէն մոլեռանդ ու թրքամոլ հատուածը, Իթիհատի խմբակը, տիրապետեց՝ տապալելով նազըմ փաշայի դահճը որուն մաս կը կազմէր նաեւ Նորատունկեան, այս վերջինը իմաստութիւնն ունեցաւ երկրէն հեռանալով Եւրոպա ապաստանելու, ուր եւ մնաց մինչեւ մեծ պատերազմին պայթումը :

Երբ՝ պատերազմի միջոցին՝ օսմանեան պետութեան մէջ հայ տարրը բնաջինջ ընելու ձգտող ահաւոր եղեոնը տեղի ունեցաւ, ու երբ դաշնակիցներու յաղթանակին ապահովմամբ՝ Թուրքիոյ ջախջախման ու անդամատման, Թրք-քահայաստանի ազատադրման, հայ պետութեան մը վերահաստատման յոյսերը սկսան ուղեւորել հայ սիրտերը, Նորատունկեան գտնուի վճռականութիւնն ունեցաւ բացէ ի բաց իր ցեղին հետ ըլլալու ընդդէմ թուրք բռնակալ եւ արիւննուշտ իշխանութեան, եւ որոշապէս մասնակցեցաւ հայ ազատագրական շարժման, Պօղոս Նուպարի կողքին, նախ իրր անդամ «Գօ-

բացեալ Պատուիրակութեան», որուն գործակցելու զինք հրաւիրեց Պօղոս Նուպար խումբ մը ուրիշ ծանօթ անձնաւորութեանց հետ, յետոյ Ազգային Պատուիրակութեան հրաւերով Փարիզի մէջ կայացած հայկական Համագումարին իբր նախագահ, եւ է՛ն վերջը՝ 1920ի Սեպտեմբերէն մինչեւ Լոզանի չարագէտ խորհրդաժողովը՝ իբր Պօղոս Նուպարի առաջարկով անոր տեղ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահի դերը կատարող:

Առաջին շրջանի Նորատունկեանը քիչ ճանչցած եմ. իր մերթ Փարիզէն անցած ատեն՝ առիթ ունեցած եմ իրեն հանդիպելու եւ իր մօտ բարեկամական վերաբերմունք գտած եմ ինծի հանդէպ, բայց այդ հանդիպումները շատ սակաւաթիւ ու կարճատեւ են եղած, եւ իր մասին իմ ծանօթութիւնս ընդհանրապէս եղած է հետունք, ի լրոյ: Երկրորդ շրջանի Նորատունկեանը մօտէն ճանչցած եմ, եւ որոշ բոլորէ մը յետոյ՝ քանի մը տարի գործակցած եմ իրեն հետ ազգային դատին համար, իրմէ ունիմ բազմաթիւ տպաւորութիւններ ու յիշատակներ, որոնց ոմանք լաւ են, այլք միջակ, եւ ոմանք՝ անախորժ, անհամ, անզեղեայ: Թէ ինչո՞ւ «գորացեալ Պատուիրակութեան» շրջանի վերջերը եւ Փարիզ կայացած հայկական առաջին Համագումարի միջոցին Նորատունկեանի եւ Պօղոս Նուպարի յարաբերութիւնները ոչ ջերմ էին ոչ ներդաշնակ, թէ ի՛նչպէս Համագումարէն ընտրուած Ազգ. Պատուիրակութեան մէջ դաշնակցականներուն բուն ընդդիմութեան պատճառով անհնար եղաւ Նորատունկեանն ալ գնել, թէ ի՛նչպէս այդ Ազգ. Պատուիրակութեան եւ անոր գործակցող Ահարոնեանի Պատուիրակութեան միջեւ երեւան եկած ինչ ինչ անհամաձայնութեանց մէջ՝ Նորատունկեան յաճախ երկրորդին կողմը կը բռնէր հակառակ առաջնոյն, (օրինակ, Երեւանի կառավարութեան ինքնադուրիս եւ անհեռատես որոշումով մը՝ ինքզինքը Թրքահայաստանի ալ կառավարութիւն հռչակելու պարագային), թէ ի՛նչպէս երկրորդ Համագումարին՝ Նորատունկեան, նորէն նախագահ, Պօղոս Նուպարի եւ անոր գործակիցներուն դէմ մղուած անարդար պայքարի մը նպատակ փորձեց ու ձախողեցաւ (բաց ի իր

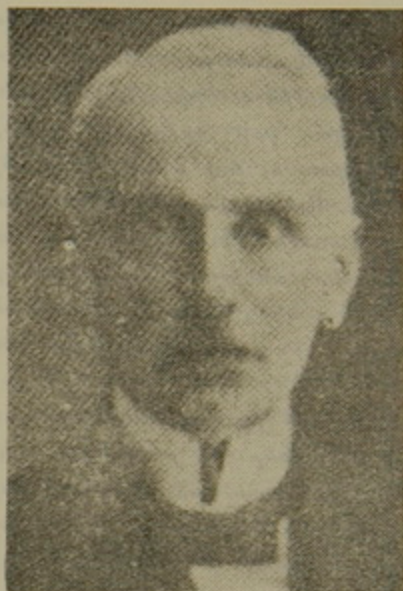
պնդումով արգելք հանդիսանալէն որ Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահն ալ Սեփրի դաշնադրին ներքեւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահին հետ՝ ստորագրէր), թէ ի՛նչպէս 1920ի աշնան սկիզբը, Նուպար, Նորատունկեանի ամէն մտած ելած տեղը իր դէմ քննադատութիւններ փափաւելն ջղայնացած, «հիւանդ եմ» ըսելով հրաժարական տուեր եւ Պոլսոյ Համագոյնին ժողովին միջոցով Նորատունկեանը Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ անուանել տալով՝ գործը անոր գլուխը փաթթեր էր, եւ թէ Նորատունկեանի Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ եղած շրջանին՝ ինքը, Պատուիրակութեան իր ընկերները եւ իր խորհրդական գործակիցները ի՛նչքան եւ ի՛նչպիսի ջանքեր թափեցին մեր վտանգուած ազգային դատը փրկելու համար եւ թէ ի՛նչ արտաքին ու ներքին պատճառներով նախկին շրջանի եւ այդ հուսկ շրջանի բոլոր ջանքերը յանդեցան Լոզանի խորհրդաժողովի բացարձակօրէն ժխտական արդիւնքին, ասիկա բարդ, փափուկ ու շատ կարեւոր ու մեծապէս շահեկան նիւթ մըն է, որուն վրայ օր մը պէտք է անշուշտ գրեմ ինչ որ գիտեմ: Այսօր, մահէն քիչ յետոյ այդ անուանի Հայուն որ կէս դարէ աւելի տեւող ժամանակամիջոցի մը ընթացքին մեծ դեր է կատարած մեր ազգային կեանքին մէջ, ինչ որ է՛ն առաջ կ'ուղեմ չեւտել, այն է որ Թալաթեան հայաջինջ նախճիրէն յետոյ եւ Թրքահայաստանի ազատագրման յոյսին հանդէպ՝ անիկա, հայ ազգասէր գործիչի հողերանութիւնը լիովին զոյգացած, իր անձնական շահերուն իսկ հակառակ վարուելով, տարիներով՝ ճշմարիտ Հայու սրտով՝ աշխատեցաւ, մաքառեցաւ, իր հասկցած ու կրցած ձեւով իր ցեղի ազգային դատին ծառայութիւն մատուցանելու համար: Եւ իրեն ի պատիւ պէտք է րսել որ եթէ, իբր սխալական մարդ՝ այդ ամբողջ շրջանին՝ ան շարք չ'ը դրական եւ դովելի տալիստանքներուն հետ՝ ունեցաւ եւ վրիպումներ ու տկարութիւններ, մին եղաւ այն սակաւաթիւ Հայերէն որ ամերիկեան հողատարութիւն խնդրելու եւ հայկական հարցը այդ երազին կապելով դայն մահացու կերպով վտանգելու կեդրոնական, էական սխալին համաձայն չեղան,

այլ ուղեցին հաստատ մնալ Ֆրանսայի հետ սկսուած գործակցութեան ամուր հողին վրայ եւ նախընտրել Ֆրանսական հոգատարութիւնը որ կարելի, տրամադրելի, իրականանալի բան մըն էր այդ շրջանին. զժրագոյարար, նորատունկեան, որ այդ գիրքը բռնած ըլլալուն համար նոյն իսկ ծանրօրէն զրպարտուեցաւ առաջին Համագումարին մէջ՝ դաշնակցականներուն եւ մասնաւորապէս հանգուցեալ Վարանդեանի կողմէ, այդ առողջ թէզը Համագումարին մէջ վճռական, կորովի ու յստակ կերպով ամենուն առջեւ դէթ անդամ մը պաշտպանելու ուժը ցոյց չտուաւ:

Նորատունկեանի մահով, հին հայ գործիչի, Քաղէզ Արթինի մեծ դէմքին հետեւորդ օսմանեան հայազգի եւ հայասիրտ պետական մարդու տիպարին վերջին ուշադրաւ անձնաւորումն է որ կ'անհետանայ:

ՀԱՅԿ ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ. — Որդի հանրային մեծ գործիչի մը, յառաջդիմական աղատամիտ զաղախարներու քարոզիչ համբաւաւոր Օրագիրին հիմնադիր — խմբագրապետ Օքսէն Խօճասարեանի, որ Պարոնեանի եւ Գրիգոր Զօհրապի ներշնչած է իրենց լաւագոյն էջերէն մին, Հայկ Խօճասարեան եղաւ իր հօր արժանաւոր յաջորդ մը, խղճամիտ, տաղանդաւոր եւ ձեռնհաս գործիչ մը, եւ արդիւնաւորապէս ծառայեց մեր ազգին՝ կրթական ու հրապարակագրական մարդին ինչպէս եւ ազգային կեանքի ոլորտին մէջ: Խորին ցաւով տոգորուած եւ խանդավառ գովեստներով անոր բեղմնաւոր կեանքը զնահատող յօդուածները որ մեր մամուլին մէջ երեւցան իր մահուան առթիւ, արդար հատուցում մըն էին յարգանքի եւ երախտագիտութեան պարտքի մը զոր մեր ժողովուրդն ունէր այդ ազնիւ դէմքին հանդէպ:

Ծնած Պոլսոյ Սամաթիա արուարձանին մէջ, կանուխէն որը մնացած, ան իր ուսումնաստացած էր Ետիզուլէի Որբանոցին մէջ, բայց՝ օժտուած բնական փայլուն ձիրքերով, ինքնօգնութեամբ յառաջ տանելով իր մտաւոր զարգացումը, ան շուտով դարձաւ ուշադրաւ ուժ մը Պոլսոյ հայկական միջավայրին մէջ:

Հայկ Խօճասարեան

Իբր ուսուցիչ, իբր տնօրէն նախ Պէդէան, յետոյ Էսեան վարժարանին, ան ընդհանուր դրնահատման առարկայ դարձաւ իր զիտակից պաշտօնավարութեամբ, իր ուղղամիտ եւ բարեհամբոյր բնաւորութեամբ: Ան եղաւ նաեւ ողջամիտ ու խոհական հրապարակազիր մը եւ Պոլսոյ մեր Ազգային Ժողովին ամենէն լուրջ եւ կարող անդամներէն մին. ան հոն ի յայտ բերաւ՝ իբր ժողովական եւ ատեն մը իբր ատենապետ՝ խորհրդարանական հմուտ ու սրամիտ ճարտասանի, հանրային փորձ ու արի գործիչի թանկագին յատկութիւններ: Պատերազմի ատեն, ան ալ՝ ուրիշ յայտնի հայ մտաւորականներու հետ՝ տարադրութեան գողգոթան ճանչցաւ, բայց եղաւ անոնցմէ որ փճացումէ ազատեցան ու Պոլիս դառնալ կարողացան: Քեմալականներու յաղթանակէն յետոյ՝ ան իր ընտանիքով հեռացաւ Պոլսէն եւ զնաց Ամերիկա, ու Նիւ Եորքի մէջ է որ ես ճանչցայ զինքը, երբ 1926-27ին գացի Ամերիկա պտոյտ մ'ընել: Մեր առաջին տեսակցութիւններէն իսկ, խոր համակրութիւն մը զգացի իրեն հանդէպ եւ սերտ բարեկամութիւն մը հաստատուեցաւ անոր եւ իմ միջեւ: Ամերիկայի հայ զաղութին մէջ ալ՝ ան կը կատարէր հանրօգուտ կարեւոր

դեր մը: Լաւագոյն անդամներէն մին էր Ռամ-
կավար Աղատական կուսակցութեան, կարեւո-
րացոյն տարրերէն մին ամերիկահայ երեսփո-
խանական ժողովին: Իբր կրթական գործիչ,
իբր հրապարակախօս ու իբր դրող, եւ յետոյ՝
տարիներով՝ իբր Առաջնորդարանի գիւանա-
պետ, ան մեծ ծառայութիւններ մատուց զա-
ղութիւն իր անվահեր, անկաշառ, անհաշախտի
նկարագրով, իր առողջ, հմուտ, ծանրախոհ
մտքով եւ մաքուր, նուիրուած ազգասէրի հո-
գիով:

Պայքարին տուած իր յօդուածները հրա-
պարագրական գոհարներ էին յաճախ, եւ օրա-
գրողի իր տաղանդէն զատ՝ ան ունէր նաեւ եր-
զիծական լար մը զոր մերթ շատ սիրուն կեր-
պով կը հնչեցնէր: Երանի՜ թէ իր բնկերներն ու
բարեկամները հատորի մը մէջ ամփոփէին անոր
հեղնարանական ու հրապարակագրական լաւա-
գոյն էջերը: Այդպիսի հատոր մը մեր ապագայ
սերունդներուն համար ալ կենդանի պիտի պա-
հէր եւ սիրելի պիտի դարձնէր այդ հատընտիր
դէմքը որ իր ժամանակակիցներուն մտքին ու
սրտին մէջ՝ մինչեւ անոնց վերջին շունչը՝ պի-
տի պահէ իր տոհմիկ ու ջինջ հրապոյրը:

Հ. ԳԱՅՐԻԷԼ ՄԵՆԵՎԻՇԵԱՆ. — Ծնած Պո-
լիս 1864ին, Հ. Գարրիէլ Մենեվիշեան Վիեննա-
յի Միֆթարեան Միաբանութեան կարեւոր ան-
դամներէն մին հանդիսացաւ: Իբր լեզուաբան
ու բանասէր, արտադրած էր քանի մը արժէքա-
ւոր գործեր, Արդի լեզուագիտութիւնը, Արդի
հայերէնի անցեալը, ներկան եւ ապագան, Հա-
յերէն լեզուի ուղղագրութեան խնդիրը, եւն.,
ու «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ բազմաթիւ յօդ-
ուածներ, որոնցմէ կ'ուզեմ հօս յիշատակել ի
միջի այլոց Գրիգոր Մագիստրոսի դաբընած
ամենախրթին զաղտնիմաստ բառերու մեկնու-
թեան նուիրուած յօդուածները: Շատոնց ի վեր
սկսած էր պատրաստել ոսկեդարեան Հայերէնի
բառգիրքը, որ իր մեծագոյն գործը պիտի ըլ-
լար՝ բայց բանասիրականէն տարրեր աշխա-
տութիւններ եւ պաշտօններ (կրօնական, կրթա-
կան), ու նաեւ՝ իր կեանքի վերջին շրջանին՝
իւր երկարատեւ ու ծանր հիւանդութիւնը, դժ-
բաղդարար արդեւք եղան զայն աւարտելու:

Ինչպէս ցանկալի է որ Հ. Արսէն Ղազիկեանի
կիսաւարտ ձգած Մատենագիտութիւնը իր ըն-
կերներն աւարտեն, նոյնպէս եւ ցանկալի է որ
Վիեննայի Միֆթարեանք շարունակեն ու լրա-
ցնեն այդ բառգիրքը:

1898ին երբ Վիեննա հինգ-վեց շաբաթ մնա-
ցի եւ ամէն օր Վանքը կ'երթայի՝ անոր մատե-
նագրանին ինչ ինչ գրքերուն ու հայ հին ձե-
ռագիրներուն մէջ հետազոտութիւններով եւ
հմուտ վանականներու հետ խօսակցութիւննե-
րով իմ հայագիտական պաշարս ճոխացնելու,
Արաւայր հոյակապ Գեր. Այտընեանին ու պաշ-
տելի Հ. Տաշեանին հետ՝ երիտասարդ, կրա-
կոտ, համակրելի Հ. Գարրիէլ Մենեվիշեանն էր
որ յաճախ կը տեսնէի, ինչպէս եւ իր նոյնքան
համակրելի մէկ ուրիշ բնկերը, հանդուցեալ Հ.
Գրիգորիս Գալէմքեարեանը:

Հ. Մենեվիշեան, ինչպէս ամէն Միֆթար-
եան, ջերմ ազգասէր մըն էր, նոյն ատեն մո-
լեռանդ կրօնասէր. «Մենք թունդ Հայ ենք եւ
թունդ կաթոլիկ» կ'ըսէր օր մը ինծի: Թերեւս
քիչ մը չափազանց թունդ էր իբր կաթոլիկ:
1899ին եկաւ Փարիզ՝ Հ. Շարմրեանին գոր-
ծակցելու իր մատուցած պատարագի ընթացքին
արտասանած Փրանսերէն քարոյին մէջ՝ Հայ
տարագիրներուն հաւէր կարգաց «ուղղափառ»
հաւատքն ընդգրկելու, ինչ որ համիտեան չըր-
ջանի այդ եղերական օրերուն՝ երբ Հայաստանի
հողը դեռ խոնաւ էր «Հայ քրիստոնեայ» ըլլալ-
նուն համար կոտորուած հարիւր հազարաւոր
Հայերու արիւնով՝ անտեղի եւ անճա՛հ փո-
փականտ մըն էր:

Մատաթիս Գարազաշեան, որ Վիեննայի
Միֆթարեան Միաբանութեան ամենէն ներհուն
անդամներէն մին ըլլալէ յետոյ՝ վանքէն քաշ-
ուած, կրօնքէն ալ հեռացած եւ Պիւսներէն իւ-
թապաշտ վարդապետութիւնն ընդգրկած էր,
Պոլսոյ մէջ աշխարհական եւ աղատախոհ հայա-
գէտ մեծ ուսումնականի եւ բազմադիւն ու-
սուցչի երկար բազմամեայ գործունէութիւն մը
ունենալէ ետքը, երբ մեռնելու մօտ՝ միտքը
մարմինէն առաջ շիջած՝ անդիտակից յիճակի
մը մէջ երկար հոգեվարքի մը շրջանը կը բոլո-
րէր, Հ. Մենեվիշեանն էր որ անոր «հոգին
փրկելու համար» գացեր էր զայն դարձի բերե-

լու ձգտող արարողութիւններ կատարել, եւ իբր իրապէս զղջացած, թողութիւն խնդրած եւ ստացած Մխիթարեան ուղղափառ կրօնական՝ զայն թաղել տուած էր. սրտաշարժ հոգածութիւն ջերմ կրօնասէրի մը կողմէ գէպի իր մէկ «մոլորած» թանկագին ընկերը, բայց զոր չեմ գիտեր թէ ինչպէս պիտի դատէր՝ եթէ յանկարծ իր առողջ վիճակը վերադառնէր՝ Գարագաշեան ինքն իսկ, զոր իբր ուսուցիչ ճանչցած եմ մօտէն ու գիտեմ թէ խորապէս համոզուած հակակղերական սպասախոս մը դարձած էր։ Հ. Մենեվիշեան նոյն ուղեց փորձել նաեւ Օրմանեան սրբապանի վերջին բոլէններուն, բայց, ինչպէս լրացիրնէն իմացանք այն միջոցին, — փորձը անյաջող մնաց, որովհետեւ Օրմանեան մինչեւ իր հոգին աւանդելը, իր մտքի պայծառութիւնը սրահած էր եւ Ազգային եկեղեցիին ծոցը դառնալէ ու անոր հօգրապէս ծառայելէ յետոյ անոր կանակ դարձրնել պիտի երբեք չուզէր անշուշտ՝ ինչքան ատեն որ իր միտքը, ուժաբամ, բայց չէր զաղրած դործել։

Ինչո՞ւ ծածկեմ որ նոյն իսկ ինծի հանդէպ, առանձ մահամերձ ըլլալու սպասելու, Հ. Մենեվիշեան, որ մեծ բարեկամութիւն ունէր ինծի համար, այդ բարեկամութիւնն իսկ այդ ձեւով ապացուցանելու փափաքով, անգամ մը ջանք մ'ըրաւ զիս «ուղիղ հաւատքին» փարախը մտցնելու, բայց այնքան անուշ ոճով մը իրեն բացատրեցի Աստուծոյ եւ մարդկութեան, կրօնքի եւ հայ ազգային եկեղեցիի հանդէպ շատոնց ի վեր բռնած դիրքէս հեռանալու տրամադրութիւն չունենալս, որ այլ եւս երբեք չխորհեցաւ իր փորձը կրկնել։

Այս բոլորը կը յիշեմ հոս՝ ոչ բնաւ իբր ժխտական գիծ մը այդ պատուական հայ մտաւորականի նկարագրին։ Թունդ կաթոլիկ հաւատացեալ քրիստոնեայ կրօնականի այդ մտայնութիւնը, իր իսկ համոզումով, իր նկարագրին էական ու դրական գիծերէն մէկն էր, եւ այդ անհետացած անձնաւորութեան հոգեկան պատկերը կարելի չէ ճշգրիտ ու լիակատար կերպով տալ՝ նոյն իսկ ուրուանկարի մը մէջ՝ առանց այդ գիծն ի վեր հանելու։ Թունդ հայ եւ թունդ, չա՛տ թունդ կաթոլիկ էր արդարեւ։ Եթէ լեզուաբան մը, ուսուցիչ մը, մտաւոր գործիչ մը

եղած չըլլար, ան անշուշտ արի, յանդուգն, անձնազոհ հաւատատարած միսիոնար մը պիտի ըլլար, ամենահեռուոր խաւարակուռ երկիրնէրու մէջ կաթոլիկ քրիստոնէութիւնը տարածելու համար կեանքը վտանգի դնող։

Վերջին անգամ զինք տեսայ Փարիզ, երբ քանի մը ամիս առաջ օր մը յանկարծ հաճելի անակնկալն ունեցայ իր այցելութիւնն ընդունելու։ Մտադիր էր Լուրա ուխտի երթալու, եւ հոն երթալու համար Փարիզէն անցնելով՝ եկեր էր իր վաղեմի բարեկամը անգամ մը եւս տեսնելու. աչքերը շատ տկար, դրեթէ կոյր, ամբողջ անձը վատուած, այդ երբեմնի վառվռուն մարդը հիմայ ինծի երեւցաւ իբր չէնդող չէնքի մը աւերակը։ Պատանի մը կ'առաջնորդէր իրեն։ Յուրուեցայ զինքը այդպէս տեսնելով։ Հակառակ իր այդ վիճակին, ի՞նչքան զորովազին ու քնքուշ խօսքեր պտաւ ըսելու, քրքրելով՝ հին քաղցր յիշատակներ, ու յայտնեց նաեւ՝ հաւատատու աներկրայ բաւերով՝ իր հաւատքը հրաշագործ Աստուածածնին վրայ. պիտի երթար անոր ոտքը, պիտի աղօթէր ու արտասուէր, եւ յոյս ունէր որ ան պիտի բուժէր զինքը. երջանի՛կ մարդ, որ իր մարմնական անկման տառապանքին մէջ՝ այդպիսի հաւատքի մը սրտապնդումը ունէր...։ Լուրտի Աստուածածինը զինքը չէ բուժեր իր ծանր հիւանդութենէն, եւ ահա մեր սիրելի գիտուն հայրենակիցը ընդմիշտ հեռացեր է մեր աշխարհէն։ Գրեթէ զոր կը թողու, իր բազմաթիւ յօդուածները, որոնք անշուշտ քանի մը հատորներու մէջ պիտի ամփոփուին, իր Ոսկեղարեան Հայերէնի Բազմիւրբը՝ որ կը յուսամ թէ պիտի լրացուի ու հրատարակուի, անկորուստ պիտի պահեն անունն ու յիշատակը այդ ներհուն ու խուզարկող լեզուաբանին։

ՏՕՔԹ ԳԱՐԵԳԻՆ ՏԷՐ-ԽԱՉԱՏՈՒԲԵԱՆ. —

Այն պատուական Հայը որ այս անունը կը կրէր եւ վերջերս վախճանեցաւ Ֆրանսայի Հօթ-Մարն նահանգին Սէն-Պլէն գիւղին մէջ՝ ուր շատոնց հաստատուած էր իբր բժիշկ, Հայոց մէջ շատ քիչ ծանօթ էր, Ֆրանսական շրջանակի մը մէջ անցուցած ըլլալով իր կեանքին մեծագոյն մասը, բայց մին եղաւ առողջ եւ ազնիւ ուժերէն

որ՝ մեր ցեղէն բղխած՝ կ'երթան օտար մեծ ժիջաւայրի մը մէջ զարգացնել ու փայլեցնել մեր ցեղին լաւագոյն ձիրքերը:

Ծնած Սերաստիա, անիկա՝ մանուկ հասակէն եկած Պոլիս, առաջին տշակերտներէն մին

Տօքթ. Գարեգին Տէր-Խաչատուրեան

եղած էր Կեդրոնականին, ուր իմ դասակից ամենասիրելի բնկերներէս մին էր: Այդ վարժարանէն շրջանաւարտ ելլելէ յետոյ, ան գացեր էր Նանսի բժշկութիւն սորվելու, և տօքթօրութեան վկայական առնելէ յետոյ՝ Ֆրանսուհիի մը հետ ամուսնացեր ու Պոլիս դառնալով հաստատուեր էր Եւրովա, բայց 1909ի կիլիկեան կոտորածներէն յետոյ մղուեր էր հեռանալ Թուրքիայէն և գալ Ֆրանսա, ուր իր բոյնը վերջնապէս հաստատուեր էր Սէն-Պլէն դիւղին մէջ և պատերազմէն քիչ առաջ Ֆրանսական քաղաքացի էր դարձեր: Պատերազմի ամբողջ տեւողութեան միջոցին՝ ծառայեր էր նախ իբր զինուոր, յետոյ իբր զինուորական բժիշկ, ու պատերազմէն ետքը՝ իր բնակած դիւղին, յետոյ ամբողջ այդ նահանգարածին մէջ իր մտաւոր ու բարոյական բնտիր ձիրքերով, իր խղճամիտ ու անձնուէր բժիշկի և դիտակից, անշահախնդիր, խոհականօրէն ազատամիտ, Ֆրանսական հայրենիքին և հանրապետական բեթիմին հոգեւին հաւատարիմ հանրային գործիչի յատկութիւններով՝ ամենքէն սիրուած ու յարգուած դէմք մը եղած էր. Ֆրանսայի այդ ամբողջ շրջանին մէջ, ուր «Տօքթէօր Տէր» — ինչպէս զինքը կ'անուանէին սովորաբար — ամենէն ժողովրդական մարդը դարձած էր և ուր զիտէին թէ ան Հայ էր ծագումով, մեր ցեղին պատիւ բերող անձ-

նաւորութիւն մը դարձած էր: Սէն-Պլէնի դիւղապետ ընտրուած էր մէկէ աւելի անգամ, նահանգարածի խորհուրդին անգամ եղած էր տարիներով, յետոյ ընտրուած էր այդ խորհուրդի նախագահ, եղած էր Հօթ-Մարնի Հանրապետական Ակումբի նախագահ, բժիշկներու Սենտիքայի անգամ, Սէն-Պլէնի Հաշտարար դատաւոր, ևն.: Իր յուզարկաւորութիւնը, որուն գացի ներկայ ըլլալ, իր և իմ զարոցական երկու սիրելի բնկերներուն՝ Վաղարշակ Մեարտանի և Տօքթ. Յ. Արթինեանի հետ՝ (որոնք նոյնպէս երկար ատենէ ի վեր Ֆրանսական քաղաքացի դարձած, բայց իրենց ցեղին հետ սերտ կապ պահած թանկարժէք մտաւորականներ են), տեղի ունեցաւ մեծ շուքով. հանդուցեալին դադարին շուրջ Սէն-Պլէնէն ու Հօթ-Մարնի զանազան կէտերէն խուռն բաղմութիւն եկած էր բոլորով. ջերմ գնահատման, խորին սիրոյ և անկեղծ յարգանքի արտայայտութիւններով լի դամբանականներ արտասանեցին Հօթ-Մարնի նահանգապետը՝ Պ. Հաակ, Սէն-Պլէնի դիւղապետը՝ Պ. Ֆեփու, Հօթ-Մարնի Հանրապետական Ակումբի դեր-նախագահը՝ Պ. Վուարէն, Սէն-Պլէնի հաշտարար դատաւորը՝ Պ. Փելլեթիէ, բժիշկներու Սէնտիքայի ներկայացուցիչ՝ Տօքթ. Մինեարտօ, նահանգարածի խորհուրդին դեր-նախագահ՝ Կիյերմէն, երկրագործութեան նախկին նախարար՝ ծերակուտական Պ. Բասէ: Այս տողերը գրողն ալ հանդուցեալին ցեղակիցներուն և զարոցական բնկերներուն սիրոյն ու վշտին թարգմանը հանդիսացաւ, ի վեր հանելով նաեւ թէ Գարեգինը Ֆրանսայի և անոր մշակոյթին համար իր սրբտալին յարուժը հայ զարուցի մը մէջ է որ ստացած էր և յայտնելով թէ անոր հայ բնկերները հպարտ էին լսելով այն բարձր գովեստները որով Ֆրանսական ազգին ներկայացուցիչները կը գնահատէին հայ ցեղէն Ֆրանսական հայրենիքին եկած այդ ազնիւ հոգին:

Այդ դամբանականները, արդարեւ, դափնեպսակներ էին որոնցմով հեղինակաւոր Ֆրանսացի այդ անձնաւորութիւնները շքադարեցին մեր Գարեգինին դադարը: Հոս անոնցմէ մէկ քանի հատուած միայն պիտի մէջբերեմ. «Գնահատուած բժիշկ, ըսաւ նահանգապետը, սրբտակից խորհրդատու ամէն անոնց համար որ

իր գիտութեանը կը դիմէին, անիկա հաւատարմօրէն ու մասնագիտական ամենաբարձր խղճամտութեամբ կատարած է աւելի քան երեսուն տարի այն փափուկ ու էական դերը որ բժիշկին վերապահուած է մեր գիւղական համայնքներու բնակչական կազմակերպութեան մէջ: Աշխույժ եւ խոհեմ վարչական մարդ, իր համայնքին ու իր նահանգին ի սպաս դրաւ իր խորին փորձառութիւնը մարդոց եւ իր ծանօթութիւնը հարցերու որ յաճախ դժուար են եւ զոր կը դնեն ամէն օր հաւաքական կարիքներու զոհացումը եւ ընդհանուր շահուն ծառայութիւնը: 1920 Փետրուար ամսէն մինչեւ 1929 Մայիս՝ Սէն-Պլէնի գիւղապետ, 1919 Դեկտեմբեր 14էն ի վեր նահանգարաժնի Խորհուրդի անդամ, 1931ի Հոկտեմբերի նստաշրջանին այդ Ժողովի նախագահ ընտրուեցաւ եւ անկից ի վեր իր եղբայրակիցներուն միահամուռ փտահոթեան քուէովը ան միշտ վերընտրուեցաւ նախագահ: Իր այդ պաշտօններուն կատարման մէջ ան կը բերէր այն մեթոտի ու չափի ոգին, որ զայն ա՛յնքան օգտակար կը կացուցանէր վիճարանութեանը մէջ մեր վարչ. հարցերուն որ գիւղապետական կամ նահանգապետական Ժողովներուն նկատառութեանը կ'ենթարկուէին, ալ եւ իր միջամտութիւնները կը դրոշմէր նաեւ կնիքովն այն ռամկավարական համոզումներուն որ իրեն առաջնորդ եղան միշտ եւ որոնց ծառայեց հաւատարմօրէն»:

«... Անոնք որ իր մօտը եղած են, ըսաւ Սէն-Պլէնի գիւղապետը, իր պարագայ ժամերուն՝ որ նորէն միշտ զբաղմունքով լի էին, ինձի հետ պիտի գտնեն սոսկական մարդը՝ որուն վարուողութիւնը, պարզութենէ, անկեղծութենէ, բարութենէ կազմուած, սիրտերը կը գրաւէր եւ բարեկամութիւններ կը յարուցանէր: Իրամբողջ ընտանիքին՝ ծննդավայր երկրին մէջ՝ բիրտ ձեւով անհետացման կսկիծը միշտ իր մէջ վառ ունենալով, իր սրտին զորովը ան կը բաժնէր իր անձնուէր ամուսնոյն, իր դաւակներուն զոր կը պաշտէր եւ իր թոռներուն միջեւ որ իր կեանքին հրճուանքն էին...»:

«Իմ սիրելի նախագահս ու բարեկամս, ըսաւ Հանրապետական Ակումբին գեր-նախագահ-

հը, յանուն Հօթ-Մարնի Հանրապետական Ակումբին, կուգամ վերջին անգամ ողջունել ձեզ: Դուք օրինակ մը եղաք ամենքին համար...: Գեղեցիկ ու մեծ գէմք հեղութեան ու բարութեան, զոր կը սիրէր Սէն-Պլէնի Հանրապետական մասնաճիւղը, հիւանդութիւնը միայն կրցաւ ձեզ կասեցնել...»:

«... Ազգութեամբ Հայ, տոբթէօրը իր հայրենիքէն հեռացած էր կոտորածներու ատեն, ըսաւ Սէն-Պլէնի հաշտարար դատաւոր Պ. Փելլիթին: Սքանչելի հաստատամտութեամբ մը եւ ինքնավստահութեամբ մը ան իր բարձր յատկութիւններով հոս ամենուն համակրութիւնը գրաւած էր, որով եւ ընտրողները զայն նահանգարաժնի Խորհուրդի նախագահ անուանեցին: Մտաւորական աշխատաւորի մտատիպար մըն է որ կը կորսնցնենք: Կը մաղթենք որ իր գերեզմանին լրայ քանդակուի սա պարզ վերտառութիւնը՝ «Հոս կը հանգչի բարեգործ մարդ մը որ, նման Պայար ասպետին, մեռաւ անվախ եւ անբասիր»:

Իր երկար ու գեղեցիկ դամբանականին մէջ՝ ծերակուտական Քասէ ըսաւ. «... Իր այդ զանազան պաշտօններուն մէջ զինքը ճանչցայ եւ յարաբերութիւնները զոր ունեցայ իրեն հետ՝ միշտ վերջին ծայր բարեկամական եղան: Անոնց շնորհիւ կարողացայ զնահատել անոր մէջ միտք մը որ բաց էր բոլոր նախաձեռնութեանց, յառաջդիմական բոլոր զաղափարներուն, թէ՛ երկրագործական կամ բանուորական իրերօգնութեան, թէ՛ հանրային կրթութեան, թէ՛ գիւղերու ելեկտրականացման, թէ՛ աղքատախնամ գործի մարդին մէջ: Խորապէս հանրապետական ու լայնիք, եւ իբր այդ՝ յարգող ուրիշներու բոլոր զաղափարներուն, կը հաւատար թէ յառաջդիմութեան կարելի է հասնիլ ռամկավարութեան թերեւս յամր բայց ապահով, անխուսափելի բնաշրջութեան շնորհիւ, պայմանով որ ատրկա տեղի ունենայ կարգուկանոնի մէջ: Եւ իր բոլոր ուժերով կը ջանար, սահմաններուն մէջ այն պաշտօններուն զոր իր հայրենակիցները մէկէ աւելի անգամ իրեն վստահեցան, կամ իր ամենօրեայ անձնական գործունէութեանը մէջ, իր գործերը իր մտածումներուն համա-

պատասխան կացուցանելու:

«Սիրելի բարեկամս, շատ կանուխ մեկնեցաք, ձերիններուն համար՝ նախ, զոր այնքան կը սիրէիք եւ որ այսօր ձեզ կ'ողբան, յետոյ բոլոր անոնց համար որ ձեզ ճանչցան, որ կըրցան զնահատել ձեր յատկութիւնները, ձեր սամկալարական հաւատքը, եւ որ կը յուսային ձեզ պահել զեռ երկար ատեն իբր ողբերիչ մը, իբր այս զիւղախումբի անվիճելի ներկայացուցիչը նահանգարածնի խորհուրդին մէջ: Բայց ձեր յիշատակը պիտի մնայ մեր մէջ, ձեր յատկութիւնները պիտի ներշնչեն անոնք որ պարտականութիւնը պիտի ունենան ձեր գործունէութիւնը շարունակելու այն այլազան մարդերուն մէջ ուր ան տեղի ունեցաւ...»:

Լսելով իմ սիրելի ընկերոջս զպաղին վերեւ արտասանուած այդ մեծ ներբողի խօսքերը որոնցմով Ֆրանսացի անձնաւորութիւններ զայն իրենց հայրենակիցներուն իբր հանրային գործիչի մտատիպար կը ներկայացնէին, անոր կորուստին կսկիծէն զատ, որ իմ մէջս աւելի խոր կը դառնար ատով, կը զգայի նաեւ ծանր տխրութիւն մը՝ խորհելով մեր ցեղին դժխեմ ճակատագրին վրայ, որով ան իր անկախութիւնն ու զօրութիւնը կորսնցնելէ յետոյ՝ դարերով՝ իր երկրին մէջ տիրող դժնդակ պայմաններուն ստիպման տակ տեսեր է իր լաւագոյն ուժերէն շատեր որոնք իրենց ծննդավայրէն հեռացեր են, կա՛մ բռնակալ զօրութենէ մը արտաքսուած եւ կա՛մ իրենք իսկ գաղթելը նախընտրած, եւ զացեր են օտար ազգերու ի սպաս զնել իրենց մտաւոր ու բարոյական յատկութեանց պանծը:

Պարեզինը, իր ազնիւ մարդու եւ ճշգրտեւս ողջամիտ գործիչի յատկութիւններովը, եթէ Թուրքիոյ լուծին տակ գտնուող հայ նահանգները ազատագրուած ըլլային, ի՞նչ պատուական հայ նախարար մը, նոյն իսկ վարչապետ մը, կրնար ըլլալ այնտեղ:

ՔՈՅՐ ԷԼՊԻՍ. — Պոլսոյ թերթերէն իմացայ որ Քոյր Էլպիս Կապրաշ վախճաներ է Հոռոմի մէջ: Մաքուր եւ անձնուէր միանձնուհի, որբուհիներու հրեշտակային մայրիկի իր համբաւն իմացած էի, շատոնց, եւ հաճոյքով է որ

Քոյր Էլպիս

քանի մը տարի առաջ օր մը Արամ Ինճիճեան բարեկամիս հետ զացի այցելել Սէն-Կրաօիէնի Անարատ Յղութեան Քոյրերու որբանոցը, ու այդ միջոցին Քոյր Էլպիսի զեկաւարութեան տակ կը գտնուէր: Չեմ մոռցած այն յուզիչ ժամը զոր հոն անցուցինք: Որբուհիները հայերէն բանաստեղծութիւններ արտասանեցին ջերմ զգացումով եւ հայ ժողովրդական աղուոր երգեր երգեցին: Որբանոցին մաքրութիւնը, հոն իշխող կարգ – կտնոնք, որբուհիներուն համեստ, բարեկիրթ նիստուկացը, մաքուր հայերէնի մը տիրապետութիւնը այդ մարդասիրական հաստատութեան մէջ, հմայեցին զիս. բայց ինչ որ ամենէն աւելի զիս հմայեց, անձն էր Աստուծոյ եւ Մարդկային Տառապանքին ինքզինքը ամբողջապէս նուիրած այդ միանձնուհիին, որուն խորհրդաւոր բոցով մը լի աչքերուն, պարզ ու հեղինակաւոր շարժումներուն, անսեթեւեթ բայց մտածումով բեռնաւոր խօսքերուն մէջ արտակարգ ազնութեամբ հողի մը եւ իր ցեղը սիրող հարազատ Հայուհիի մը սիրտը կը զգացուէր: Չէի գիտեր սակայն, կը խոստովանիմ, որ այդ բիւրեղէ հողին մէջ քերթողական տաղանդի մը լոյսն ալ մերթ ա՛մենաքաղցր շողիւնով մը նշուած էր, ինչպէս

եւ չէի գիտեր բոլոր մանրամասնութիւնները այդ նուիրումի հոյակապ կեանքին: Յօդուածները որ անոր մահուան առթիւ երեւցան Պոլսոյ մամուլին մէջ, մանաւանդ Պարոյր Քէչեանի գեղեցիկ յօդուածը Ազգաբարձի մէջ եւ նոյն թերթին մէջ արտատպումը հանդուցեալին Մեկնաստանի կոյսը քերթուածին, ինծի ցոյց տուին այդ զմայլելի հոգին իր բոլոր մեծութեան մէջ, ու նաեւ ինծի յայտնութիւնը բերին անոր մէջ երեւան եկած բանաստեղծական կարողութեան որ անծանօթ կը մնար ինծի մինչեւ հիմայ:

Հանդուցեալը, ծնած Տրապիզոն, մատաղ հասակին եկած Պոլիս եւ Սաղըղ-Աղաճի Անարատ Յղութեան Քոյրերու վարժարանին աշակերտած, տասնվեց տարեկան հասակին կ'որոշէ հրաժարիլ աշխարհիկ կեանքէ եւ այդ Քոյրերու Միաբանութեան անդամ մը դառնալ: Ազարեան Պատրիարքի ձեռքով մայրապետական քօղն ստանալէ յետոյ, ան շուտով ընդհանուր համակրանքի եւ մեծարանքի առարկայ կը դառնայ իր ուսուցչական խնամոտ ու սրբաշուք պաշտօնավարութեամբ, իր անկեղծ հաւատացեալի եւ թշուառութեանց անձնուէր ամօքողի վեհ առաքինութիւններով եւ իր զրական ձիրքերով, որոնց ցայտուն մէկ ապացոյցն եղած է այն քերթուածը զոր զրեց Սիպիլի նոյն տիտղոսով հանրածանօթ քերթուածին իրր պատասխան: Սիպիլի կոյսը, կեանքի տենչով լի խառնուածք, մարմնաւոր սիրոյ ծարաւ սիրտ, կը պոռար իր ցաւը աշխարհային բնական կենցաղէն խզուած ըլլալուն, իր բողոքը՝ անոնց դէմ որ զինքը մենաստանի մը մէջ ողջ ողջ թաղեր են: Քոյր էլլալիս հոգեկան կեանքի անխառն ու բարձր հրճուանքներ կ'երգէր անկեղծ հաւատացեալի մը հրեղէն շեշտով, բոլորանուէր եւ իր նուիրման քաղցրութեամբը, իր զոհարեման հեշտութեամբը արբշիւ եւ առաքելական հոգիի մը վեհաթոխ աւելնով: Այդ քերթուածը (որ Անահիտի ներկայ թիւին մէջ արտատպուած է), հակառակ իր ձեւի որոշ թերութեանց եւ լեզուի ու տաղաչափութեան քանի մը արատներուն, իր զգացման ներուժութեամբ, հոգեկան շունչի լայնութեամբ ու ջերմութեամբ, պատկերներու նորութեամբ ու կենդանութեամբ, զմայլելի էջ մըն է, աւելի խոր,

աւելի յուզիչ՝ քան Սիպիլի քերթուածը որ ձեւով աւելի յղկուած ու կատարեալ է, բայց քիչ մը շատ «տրամաբանուած»:

Պոլսոյ իր զործունէութեան շրջանէն յետոյ, ան դացեր է ամիս մը մնալ իր ծննդավայրը, յետոյ՝ Հալէպ, յետոյ՝ Տիարպէքեր, ուր նոյն անձնուէր հոգիով զործեր է: Ընդհանուր պատերազմը սկսելէ յետոյ Հալէպ է դարձեր, եւ այնուհետեւ, կը զրէ Պարոյր Քէչեան, Հալէպը անոր զործունէութեան գլխաւոր ապարէզն եղաւ թշուառութիւններ, ցաւեր ամօքելու, ինքզինքը զոհարելու համար: ... Համատարած թշուառութեան քով իր բուն տարրին մէջ էր, վասնզի կարող կ'ըլլար գոնէ սփոփանքի բառ մը գտնել: Բնաւ չխորհեցաւ խնայել ինքզինքը, հանգիստ ու դադար չունեցաւ: «Մայր ցաւագին»ն էր գերազանցօրէն:

Նոյն յօդուածէն կ'իմանանք նաեւ որ վերջի վերջոյ Քոյր էլլալիս վիճակուէր է Սան-Պոնտօք տարուող հայ որբուհիներուն ընկերանալ, անոնց հոգածութիւնը ստանձնել, եւ յետոյ դացեր է քաշուիլ Հոռոմ, ուր անուանուէր է ընդհանուր մեծաւորուհի Անարատ Յղութեան Քոյրերու Միաբանութեան, եւ դարձեր է «Մայր էլլալիս», որմէ յետոյ՝ մահը եկեր է հանգիստ շնորհել այդ բոցավառ հոգիին որ հանգչիլ երբեք չէր գիտցած, որ ուրիշներուն համար հոգալն ու յոգնիլը իրեն նպատակակէտ էր ընտրած:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՍՈՒՆԱՆ. — Նիսի մէջ՝ ուր հաստատուած էր մօտ տասնեւհինգ տարիէ ի վեր, վախճաններ է, վաղաժամ անակնկալ մահով մը, Վարդան Մախոխեան, հոշակաւոր ծովանկարիչը, որ եղաւ հայ գեղարուեստական տաղանդի շքեղ ապացուցումներէն մին: Երկու տարի առաջ, երբ հաճոյքն ունեցայ իր տան մէջ իրեն եւ իր զիտուն եղբորը՝ Տօքթ. Ս. Մախոխեանի՝ հետ քանի մը սիրուն ժամեր անցընելով մեր վաղեմի բարեկամութեան յիշատակները քրքրելու, զինք գտայ յոյնած, բայց զեռուժերով լի, միտքն ու սիրտը՝ բազմաթիւ նոր ու գեղեցիկ զործեր արտադրելու տենչով ու կարողութեամբ տակաւին թրթռուն. մշտական ծայրայեղ աշխատանքէն ուժաթափ էր քիչ մը,

Վարդան Մախոյսեան

ինչպէս կ'ըսէր իր եղբայրը, եւ պէտք ունէր քանի մը ամսուան բացարձակ հանգիստի՝ ինքզինքը լիովին դառնելու համար: Բայց Վարդան անոնցմէ էր սրոնց համար բացարձակ հանգիստը անկարելիութիւն մըն է: Հանդուցեալին եղբորը ուղղած ցաւակցական նամակիւ մէջ հարցուցեր էի թէ ի՞նչ էր այդ շարադէտ հիւանդութիւնը որ եկեր էր յանկարծ այդ ազնուական արուեստագէտին ստեղծագործ ձեռքը կասեցնել, «Քոմիտէսիոն փիւլմոնէր (թոքային արիւնախոնուծ), կ'ըսէ ան իր պատասխանին մէջ, արդիւնք յախտուն արշաւանքի լեռնէ լեռ, ծովէ ծով: Շիջաւ արուեստին դո՛հ»: Մեռեր է ան ուրեմն ինչպէս ապրեցաւ իր գոյութեան ամբողջ ընթացքին, իր բոլոր էութեամբ արուեստին նուիրուած, անկից դուրս կեանքը անհամ, անխմատ, անկարելի նկատելով:

Այդ հայ մեծ արուեստագէտին վրայ անցեալին մէջ երկու անգամ զրեր եմ, անոր տաղանդին ու գործին նկատմամբ յայտնելու համար սքանչացումս, հեղ մը Վերածնունդ կիսամասնային մէջ (ուր եւ իր նկարներէն ոմանց վերարտադրութիւնը հրատարակեցինք), հեղ մըն ալ Ապագայի մէջ 1925ին, երբ եկաւ Փարիզ սարքել իր գործերուն մէկ ցուցահանդէսը որ մեծ յաջողութիւն ունեցաւ: Իր մահուան առ-

թիւ՝ այս քրոնիկին մէջ ուրիշ բան չեմ կրնար ընել ինչ որ քանի մը հակիրճ տողերով անգամ մը եւս փառաբանել անոր գործին վեհ գեղեցկութիւնը եւ ողբալ մեծութիւնը կորուստին դոր անոր մահումը կը կրեն Արուեստն ու հայ ցեղը:

Սն ծնած էր Տրապիզոն, հայ հին գերդաստանի մը զաւակ, ու իր ցեղին համար զգացած ջերմ սէրը որով ան իր ընտանեկան յարկին մէջ մանուկ հասակէն տողորուած էր, պահեց իր ամբողջ կեանքի ընթացքին, թէ եւ զայն անցուցած ըլլայ զրեթէ միշտ օտար միջավայրերու մէջ: Սանասարեան վարժարանը իր նախնական կրթութիւնն ստանալէ յետոյ, ան զնաց Պերլին, ուր ուսաւ արհեստը նկարչութեան, գեղարուեստի այդ ճիւղին որուն կոչումը իր մէջ իր պատանութեան օրերէն իսկ զգացած էր: Քաջաբերուած իր անդրանիկ արտադրութեանց՝ որ արդէն իսկ զխաւորապէս ծովանկարներէն՝ գերման քննադատութեան եւ հասարակութեան մօտ գտած զնահատական ընդունելութեանէն, ան՝ իր վրձինը այլ եւս զրեթէ տարամերթօրէն ծովու բաղմամբ, հոյակապ տեսիլներուն ու բարդ եւ գծուարմբունքի հոգեբանութեան արտայայտմանը նուիրած, պտուտեցաւ երկրէ երկիր, ծովու բերազան երկուցթերու ի խնդիր, իր տպաւորութիւնները սեւեռելով գեղեցիկ կտաւներու վրայ, ու վերջապէս եկաւ Ֆրանսա ուր աւելի եւս խորացուց ու կատարելագործեց իր տաղանդը, սիրեց այս երկիրն ու այս ժողովուրդը, հաստատուեցաւ ծովերու ամենէն ներդաշնակին՝ Միջերկրականին՝ ախունքին վրայ, Նիսի մէջ, եւ վերջ ի վերջոյ Ֆրանսական քաղաքացիութիւն խնդրեց, եւ Ֆրանսական ազգը որ իր լաւագոյն քննադատներուն զրիչով բաղմամբ յօդուածներու մէջ անոր տաղանդը գրուատած էր, եւ որ արդէն իսկ զայն վարձատրած էր Պատուոյ Լեգէոնի ասպետի խաչն անոր տալով, անոր հաճոյքով շքանորհեց քաղաքացիութիւնը դոր կը խնդրէր:

Ֆրանսական քաղաքացի դարձած, Ֆրանսական մեծագոյն քննադատներէն զնահատուած, հրաւային Ֆրանսայի մէջ ամենքէն սիրուած ու յարգուած այս հօր արուեստագէտը որ ինքն ալ ջերմօրէն կը սիրէր այս մեծ երկիրն

արուեստագէտ ու տաքսիրտ ժողովուրդը, խորքին մէջ կը մնար միշտ Հայ, իր ստեղծագործ շինաւորաց ցեղին համար յարգանքով ու գորովով լի։ Ան միշտ պատկառանքով կը խօսէր իր մեծ նախորդին, հայազգի հանճարեղ նկարիչ Ալվազովսքիին վրայ, որուն գործին հետեւողը չէր, այլ տարրեր ոճով շարունակողը, վասն զի ինք իրապաշտի աչքով կը տեսնէր ու կ'արտայայտէր ծովը, մինչ Ալվազովսքի տարրերու ամենէն ուռմանթիկը ուռմանթիկ բանաստեղծի վրձինով երգած է։ Ոմանք մեր մէջ զարմանալի գտած են որ ծովերէ հեռու գտնուող Հայաստանի զաւակներ ինչպէս Ալվազովսքի եւ Մախոխեան այդքան խորապէս հասկցած ու ար-

Վ. Մախոխեան. — Քափրի կղզին

տայայտած ըլլան ծովը, մինչ Ռուսը՝ օրինակի համար՝ որ Երաժշտութեան ու գրականութեան մէջ ա՛յնպիսի մեծ դէմքեր տուած է եւ որուն երկիրը քանի մը ծովերու սահմանակից է, արտադրած չէ ու է մեծ ծովանկարիչ։ Պէտք չէ մոռնալ սակայն որ Ալվազովսքի ծնած է Խրիմ, եւ Մախոխեան Տրապիզոն, երկուքն ալ Սեւ Ծովու եզերքը։ Հայ ցեղը որուն զաւակներէն են երկուքն ալ, — ինչպէս եւ Շաւառեան որ նոյնպէս ունի լուսնազօծ հեշտաւէտ ծովու տեսիլներ ներկայացնող սիրուն նկարներ ու Աղամեան որ լուսավառ ծովափներու հրամայքը ցոյցնող կտաւներ ունի, առաջինը՝ իր մանկութիւնն ու պատանութիւնը անցուցած Տրապիզոն ու Պաթում, երկրորդը՝ ծնած Պոլիս, — հայ ցեղը, որ կրցեր է տալ մեծ ծովանկարիչներ, եթէ իր երկիրը

չէ կրցեր հասցնել մինչեւ ծովու մը եզերքը — կիլիկեան չրջանը կարճատեւ բացառիկ էջ մըն է մեր դարաւոր պատմութեան մէջ, — ունի սակայն մեծ լիճեր, որ ծովու բոլոր երեւոյթներն ունին եւ զոր ինք արդէն ծով կը կոչէ, եւ մանաւանդ իր ճակատագիրն է որ դարերէ ի վեր, փոթորկային ու ողբերգական, ա՛յնքան հանդոյն է ծովուն եւ բնական է որ ատակ պիտի դարձնէր իր օժտուած զաւակներէն մէկ քանին ծովը խորապէս, ներքնապէս լմբոնելու եւ իր ամբողջ վսեմ բանաստեղծութեամբն արտայայտելու։

Ֆրանսացի քննադատներու կողմէ Մախոխեանի նկարներուն նուիրուած յօդուածներէ ոմանց տետրակի մը մէջ ամփոփումը կատարուած է արդէն երկու անգամ։ Յանկալի է սակայն որ հանգուցեալին եղբայրը այդպիսի յօդուածներու աւելի լիակատար հաւաքածու մը հրատարակէ՝ աւելի խնամեալ տպագրութեամբ ուր եւ երեւան վերարտադրութիւնները անոր լաւագոյն գործերէն զխաւորներուն, որոնցմէ ոմանք կը գտնուին Նիսի մուսէոնին, ինչպէս եւ եւրոպական այլ մուսէոններու մէջ։ Սպասելով ատոր, ես այստեղ կուտամ Վարդանի մահուան առթիւ Նիսի թերթերուն մէջ երեւցած յօդուածներէն, ինչպէս եւ տարիներ առաջ Քամիլ Մոքլերի եւ Թիէպօ-Սիսոնի պէս մեծ քննադատներու յօդուածներէն քանի մը հառուածներու թարգմանութիւնը, որովհետեւ անհնար է գտնել ատոնցմէ աւելի թանկագին եւ աւելի անթառամ ծաղիկներ՝ զարդարելու համար մեր ողբացեալ հայրենակցին զերեզմանը։

Մահուանը յաջորդ օրը Ժօրժ Ալբրի կը գրէր Լ'Էփիէրէօր տը Նիսի մէջ. «... Պատուոյ Լեդէոնի ասպետութեան չքանչանք (զոր Ֆրանսական կառավարութիւնը իրեն շնորհեց) կը նուիրագործէր տաղանդ մը զոր եւրոպացի արուեստասէրները կը ճանչնային ու կը պատուէին։ Վարդան Մախոխեան «ծովու նկարիչը» մականունանուած էր, եւ այդ տիտղոսին բացարձակապէս արժանի էր՝ ոչ միայն ծովու այն մագիստրական տեսիլներուն համար զոր հասարակութեան կ'ընծայէր, այլ նաեւ այն սիրոյն համար զոր կը տածէր անոր հանդէպ, այն խորունկ ծանօթութեան համար զոր ունէր ա-

նոր բարկութեանց ինչպէս եւ ժպիտներուն: Յարգալից ու խոնարհ՝ բնութեան առջեւ, կը ջանար անոր հօր իրապաշտութիւնը պահպանել, բայց ատոր վրայ կ'աւելցնէր իւր անձնական յուզումը, որուն բարձրագոյն յատկութիւններն էին թերեւս մեղամաղձութիւնն ու մտատանջութիւնը: Բանաստեղծներու ներդաշնակ մալամաղձութիւնը, ազնիւ մտատանջութիւնը մարդուն որ կը ջանայ արարչութեան մէջէն բարձրանալ զէպի Արարիչը: Մախոխ-

Վ. Մախոխեան. — Ծովանկար

եանի ծովանկարները հօր ու թելադրական էջեր են որոնց սեպհականատէրերը — եւ ատոնց մէջ կան բաղմամբ մեծ մուսկոններ, — իրաւամբ հպարտ են անոնցմով: Շատ գիտուն թեքնիքի մը բացարձակապէս տիրացած, ան ու է Լ տեսական ցուցամոլութիւն չունէր, եւ խորհուրդ կը ստանար միմիայն բնութեան հետ իր ունեցած երկար ու համբերատար խօսակցութիւններէն:

«Անվիճելի տաղանդով մը ու շատ ցայտուն անձնականութեամբ մը օժտուած նկարիչ, Վարդան Մախոխեան էր նաեւ, իր բնկերական յարաբերութեանց մէջ, ամենէն հաճելի վարդապետութիւնն ունեցող մարդ մը, որ ջանադիր էր ու եւ է մէկը չվիրաւորելու, նոյն իսկ չնեղացնելու, զմայելիօրէն խորհրդապահ՝ երբ կարծիք մը կը յայտնէր կամ օգնութիւն մը կուտար:»

1918ին գրուած ընդարձակ յօդուածի մը սկիզբը — յօդուած որ վարպետին դործին մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն մըն է եւ անոր

մեծ տաղանդին այնքան պատճառարանեալ որքան խանդավառ փառարանում մը, Քամիլ Մոքլէր կ'ըսէր. «Որդի այն ազնուական ու ապերջանիկ Հայաստանին ուր քնարերգական մաքուր հանճար մը կը յամառի վերածնիլ ամենէն սրտաճմլիկ ու ամենէն անարդար դժբաղդութիւններէն, ահա՛ նկարիչ մը որ ինքն իսկ կազմած է ինքզինքը: Գպրոցի ու է է բանաձեւի լուծը չէ կրած: Իր արուեստը ներշնչուած, սահմանազուծուած, ճշգրտուած է միմիայն բնութեան եւ իր յուզման փոխարարութեանէն: Բայց յաջողած է բնութիւնն ու իր յուզումը հմտութեամբ եւ զօրութեամբ արտայայտել, որովհետեւ միշտ աւելին պահանջած է իր անկեղծութենէն, աշխատած է մեթոտիկ յամառութեամբ մը, դիտած է բուն խնամոտութեամբ մը: Ան մեղի կը բերէ շարք մը գործեր որոնք մէկ հարուածով կը յայտնեն մեղի արդի արուեստի ամենէն լուրջ թեքնիքագէտներէն մին:

«... Վարդան Մախոխեան կը յօրինէ գեղեցիկ գիւղանկարներ ուր ծառերու հօտկու խումբեր ողբերգական երկինքներու եւ ձիւնապատ տափաստաններու վրայ կ'անջատուին: Բայց ան մանաւանդ, ամէն բանէ առաջ, կուհակներու նկարիչն ու բանաստեղծն է, ջուրի շարժումներուն ընտանի թարգմանը: Իր հական քէմն է՝ ծովը, խորքէն եկող ալիքներուն մոգական եւ աննպատակ թաւայութիւն կշռական կեանքը: Նկարչութեան բոլոր քէմերէն՝ ատրկա ամենէն գրաւիչը, ամենէն գծուարը, ամենէն երկիւղալին է: Յանդուզն փարաւոֆու մըն է՝ մշտական շարժումը եւ անհուն հորիզոնականութիւնը պարփակել յաւակնիլը ուղղաձիգ եւ անշարժ կտաւի մը չորս անկիւններուն մէջ: ... Եթէ ա՛յնքան նկարիչներ ատկից չեն վախցած, ատրկա աւելի իրենց անդիտակցութիւնը ցոյց կուտայ քան իրենց զօրութիւնը. բայց մատով կը համբուին անոնք որ յաջողած են: Ծովանկարիչ մը ոչնչութիւն միայն կրնայ բլլալ՝ եթէ բարձրարժէք չէ: Վարդան Մախոխեան յաջողած է, եւ բարձրարժէք է:»

Փարիզի ցուցահանդէսին առթիւ (1925) Թիէպո-Սիսոն կը գրէր «Թան»ի մէջ.

«Երկինք եւ ջուր, հեղուկ զանգուածներ՝

շարժման մէջ, եւ որոնք, յաւերժական կշռութեանց համեմատ, վեհափառ ոլորքներով միշտ կուգան թաւալիլ ծովեզերքի մը բարակ աւազին վրայ, կամ կը խռթեն, փրփրադէպ յորձանքներով, ու ափունքի բարձրացից քարածայուի մը վրայ կը յարձակին, զորչ անհունութիւններ՝ խորունկ թաղծութիւնով մը լի, անթափանց ու ծանր ծովեր՝ հազիւ քանի մը խորշոմներով զծառորուած, ուր՝ փոթորիկէն առաջ՝ կը խտանան ուղիւնսսին բոլոր կատաղութիւնները, ասոնք են այն խտաղէմ տեսարանները զոր Վարդան Մախոխեան հայ նկարիչը հօր վարպետութեամբ մը կը թարգմանէ մեծ մասին մէջ այն կտաներուն զոր ցուցադրած է . . . :

«Ինչո՞ւ նախընտրած է արտայայտել այդ դաժան շեշտով ու գրեթէ միշտ սղերկական նկարագրով տեսիլները: Կը բաւէ ընդնմարած ըլլալ արուեստագէտին բուն կերպով արտայայտիչ դիմակը եւ անոր նայուածքին փայլակը՝ ըմբռնելու համար որ իրեն եւ բնութեան այդ շղթայազերծ ուժերուն միջեւ կանխաձատատ ներդաշնակութիւն մը կայ, ուստի եւ այդ բոլորը ան կը թարգմանէ այնքան վեհութեամբ որքան հրայրքով: Արդէն լաւ գիշտուած է պայքարին համար, եւ այս տեսակ մօթիփներ եւ երեք չէի տեսած այսքան թրթռուն որոշութեամբ, ճշգրտութեամբ եւ այսքան կենդանութեամբ գրծուած . . . »

Ու ահա հատուած մը ուրիշ ծանօթ քննադատի մը՝ Լու Վօքսէլի այդ առթիւ էֆսէլսիորի մէջ հրատարակած յօդուածէն .

« . . . Պ. Վարդան Մախոխեան ծովանկարիչ մըն է՝ իր արուեստին լիակատար հմտութեամբ: Մագուսով Հայ, այդ արուեստագէտը, որ մեր երկրին մէջ կ'ապրի տարիներէ ի վեր, ծովուն հրայրքն ունի: Դիտողութեան յամառ ու ջերմեռանդ ճիգ մը իրեն թոյլ տուած է անոր անհամար երեւոյթներն ըմբռնել ու սեւեռել: Իր զործին մէջ կայ ամենի կորով մը եւ մեկանուշ փափկութեամբ նրբութիւններ: Պ. Վարդան Մախոխեանի այս ցուցահանդէսին յաջողութիւնը ահագին է եւ արդարացի »:

×

ՌՈՒԲԷՆ ՄԱՄՈՒԼԵԱՆԻ ՆՈՐ ՅԱՂԹԱՆԱԿՐ .— Երբ մեր մեծ կորուստներուն ազդած տրամաթիւնն ամոքելու համար՝ մեր դեռ կենդանի ու զործոն ուժերուն վրայ ակնարկ մը պարտցրենք, անոնց առաջին կարգին գլուխը կը տեսնենք Ռուբէն Մամուլեանը, որ կը շարունակէ իր հանճարեղ բեմադրիչի շքեղ ասպարէզին մէջ նորանոր ստեղծագործութիւններով իր անունը փառաւորել: Ամերիկահայ թերթերէն խմացանք որ վերջերս Նիւ Եորքի ամերիկեան տասներեք առաջնակարգ թերթերու շարժանկարային 18 քննադատները քուէներու մեծամասնութեամբ «1936ի ամենէն յաջող բեմադարը» հռչակել են Մամուլեանը (այս հաւաքական հանդիսաւոր վկայութեամբ նուիրագործելով առաջնութիւն մը զոր արդէն ամերիկեան մամուլին մէջ մէկէ աւելի կարեւոր քննադատներ ճանչցած ու գնահատած էին) . մրցանակարաշխութիւնը տեղի ունեցել է Օթէլ Ուալտորֆ — Ասթորիայի մէջ, մագաղաթեայ պատուագիր մը գրկուել է Ռուբէն Մամուլեանին, որ ռատիոյի միջոցաւ իր շնորհակալութիւնները յայտնել է հետեւեալ քանի մը համեստ ու նրբամիտ ֆրազներով .— «Այդ պարգևը կարեւոր չէ ինձմէ՛ զատ ու եւ է մէկուն համար: Կարեւորը Նիւ Եորքի քննադատներու այն ոգին է որով անոնք իրարու քով են եկեր, ժամանակ են տրամադրել եւ ցոյց են տուել թէ նախանձախնդիր են արուեստի բարձրացման . ամբողջ արուեստը քննադատներու գնահատումով է որ կը զարգանայ »:

Թող երկնքի ու երկրի բոլոր զօրութիւնները դեռ շատ երկար տարիներ կեանքի բոցը վառ պահեն այս հոյակապ Հայորդիին մէջ, որ մեր ցեղին զեղարուեստական կարողութեանց զրօշակը աշխարհի մեծագոյն միջավայրերէն մէկուն մէջ այնքան բարձր կը բռնէ:

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ .— Ասոնցմէ վերջին 5-6 ամսուան ընթացքին բաւական թիւով ունեցանք, որոնց մէկ քանին՝ կարեւոր կամ չահեկան: Հայաստանէն՝ նոյն չրջանին՝ Խորի . Հայաստան պաշտօնաթերթէն եւ Գրական Թերթ ու Խորի . Արուեստ ամսաթերթերէն զատ ուրիշ բան չստացայ, (4-5 շաբաթէ ի վեր Գրական Թերթ եւ Խորի . Արուեստ ալ չեմ ստացած) .

հորին. Հայաստանէն իմացայ որ այդ վերջին շրջանին երեւցած են քանի մը գրական հրատարակութիւններ, շատ աւելի քիչ ու նուազ կարեւոր, քան անցեալ տարիներուն, աւելի՝ ժողովրդական հրատարակութիւններ թումանեանի եւ այլ յայտնի հին գրողներու ինչ ինչ էջերու, ինչպէս եւ քանի մը հաւաքածուներ գրողներու որոնց անունը նոր կ'իմանանք: Կասումի բոլէ մըն է, ամբողջ Խ. Միութեան մէջ փշոզ մեծագործ մարիկի մը հետեւանք, եւ որ անշուշտ ժամանակաւոր է եւ նորէն պիտի յանգի վերսկսմանը գրական, գեղարուեստական ու բանասիրական այն ճոխ ու կենսունակ շարժումին որ մեր հայրենիքին մէջ կը կատարուէր եւ որ մեր մեծագոյն հրճուանքն ու սիրտինքն էր: Սպասելով այդ ցանկալի վերադարձին, պէտք է յիշատակեմ նաեւ որ այս վերջին շրջանին, եթէ ինքնուրոյն նոր գրական գործեր չատքիչ են լոյս տեսած երեւանի մէջ, թարգմանական գրականութիւնը բաւական փայլուն կերպով ծաղկած է, երեւցած են թարգմանութիւններ եւրոպական մեծ հեղինակներու կարեւորագոյն գործերուն (ինչպէս Աբրայ Գրեվոյի Մանոն Լեսկոյին, Ֆլոպերի Տիկին Պոլարիին, Ժիւլ Վերնի մէկէ աւելի վէպերուն, եւն.), ու պատաստուելու վրայ են՝ հմուտ գրողներու ձեռքով՝ թարգմանութիւններ փուլքինի լաւագոյն գործերուն: Հաճոյքով կ'իմանամ նաեւ որ երեւանի մէջ մամուլի տակ է նոր հրատարակութիւն մը հին մեծանուն հայ բժիշկ Ամիրտովլաթի Օգուտ Բժշկութեան գործին եւ թէ Փրոֆ. Ա. Խաչատրեան պատրաստելու վրայ է Նախահայաստանի (կամ սեպագրական հին շրջանի Հայաստանի) պատմութեան երկրորդ հատորը, որ պիտի նուիրուի ուրարտական - նայիրեան պետութեանց տարեկրութեանց:

Այս բոլորին վրայ կ'ուզէի աւելի երկար գրել, կ'ուզէի մանաւանդ ծանրանալ անցեալ տարուան առաջին կէսի ընթացքին երեւցած կարգ մը մեծարժէք հրատարակութեանց վրայ, զոր նախորդ քրոնիկներու մէջ քանի մը տողով յիշատակել յիշայն կրցայ. - Յովհ. Թումանեանի Ամբողջ Երկերու հաւաքածուն (ուրկան շատ կարեւոր անտիպներ), Արեղեանի եւ Մելիք-Փանջանեանի մեծարժէք գիրքը որ կը

պարունակէ Սասնայ ծոեր ժողովրդական հին դիւցազներգութեան բոլոր ճիւղերու բազմաթիւ տարբերակներու ընդարձակ հաւաքածուի մը առաջին շարքը՝ պատմական ու մեկնաբանական հմտալից ներածութեամբ մը, Միքայէլ Նալբանդեանի Անտիպ (ու մեծագէտ չափեկան) Երկերու հաւաքածուն՝ մանրակրկիտ ու ձեռնհաս ուսումնասիրութեամբ մը եւ ծանօթագրութիւններով Աշոտ Յովհաննէսեանի, Երուանդ Օտեանի հատրնար երկերու նուիրուած մեծատարած հատորը, Մուրացանի «Ընտիր Երկեր» պատուական հատորը, Փրոֆ. Աշխարհբեկ Քալանթարի «Հին Վաղարշապատի Պեղումները», Խորհ. Հայաստանի Կույտուրայի Պատմութեան Ինստիտուտի հրատարակած «Նիւթեր հին Հայաստանի Պատմութեան» հատորը, եւ այն քերթողական կամ վիպական համեղ, ինքնատիպ, գեղեցիկ արտադրութիւնները որ էին Նորենցի բանաստեղծութեանց ամբողջական հաւաքածուն, Մկրտիչ Արմէնի Հեղճար Աղբիւրը եւ Երեմի սիրավէպը, Ակսել Բակունցի Եղբայրութեան ընկուզեցիները, Արապի Արձակ Պոէմները, Սահիան Զօրեանի Մի կեանքի պատմութիւնը, Սիրասի Զգրուած օրէնք մեծ վէպը, տիկին Զապէլ Եսայեանի Սիլիխտարի պարտէզները, Յովհաննէս Շիրապի Գարնամաւուտը եւ եւ Սիւսանիդօ եւ Խճեղարէն. դժբաղդարար նորէն պիտի չկրնամ այս բոլորին վրայ գրել ինչպէս կ'ուզէի՝ այս թիւի, որ արդէն լեցուած է, քրոնիկիս մէջ որ անհետացած կարեւոր դէմքերու նուիրուած էջերով արդէն բաւական երկարեցաւ: Կը ցաւիմ նաեւ որ Պետրոս Զարոյեան, որ Ակսել Բակունցի Սեւ Յելերի սերմնացանին ինչպէս եւ Բիւզանդ թօփաշեանի Արեւազալին վրայ խնամեալ գրադատականներ տուաւ Անահիտին եւ որմէ խնդրած էի գրել Բակունցի նոր գրքին, Մկրտիչ Արմէնի, Սա. Զօրեանի, տիկին Եսայեանի եւ Սիրասի հատորներուն, ինչպէս եւ արտասահմանեան վիպասանուհի տիկին Լասի Հարցականի Ուղիներով վէպին վրայ, դեռ չկարողացաւ հասցնել իր յօդուածը, որ կը յուսամ կ'երեւայ Անահիտի յաջորդ թիւին մէջ: Միեւնոյն պատճառով, դժբաղդարար չպիտի կարենամ ծանրանալ նաեւ արտասահմանի այն հրատարակութեանց վրայ

որ անցեալ տարուան երկրորդ վեցամսեայի ընթացքին կամ ներկայ տարուան առաջին երեք ամիսներուն երեւցան: Պիտի ուղէի երկարօրէն զրադիլ հանգուցեալ Բարդէն կաթողիկոսի Հայ Կիպրոս կարեւոր ուսումնասիրութեամբ, Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեանի Հալէպի հայ ձեռագրաց ցուցակով, որուն երկրորդ (ու նոյնքան հմտալից ու շահեկան) հատորը երեւցաւ, տիկ. Զ. Գալէմբեարեանի Թոռնիկիս Գիրքը քերթողաշունչ, գործալից հատորով, Թորոս Աղատեանի Զմրուխտէ պատմութեան նորարուեստ արձակ քերթումներու հաւաքածոյով, Խօսնակի (հանգուցեալ Յ. Ֆէրմանեանի) որ անկեղծ եւ ազնիւ միտտիքականութեամբ մը տողորումը պատուական հայ խոհուն միտք մըն էր՝ այլապէս երկերու արժէքաւոր ժողովածոները պարունակող երկու ստուար հատորներով, իմ կարգիս ըսել՝ մանրամասնօրէն՝ ինչու եւ ինչքան կը սիրեմ Սեմայի Զրախաւոր Գարունին թարմ, խոր, ինքնեկ քնարերգութիւնը եւ Բիւզանդ. Թօփալեանի Արեւագալին խոհալից եւ ապագայամէտ քերթութիւնը, խօսիլ Գեղարքունիի Հին հայ բանահիւսութիւնը զբոյժին վրայ, որ բանասիրական ու մեկնադրական գովելի ճիւղ մըն է մեր հեթանոսական շրջանի հին անգիր բանահիւսութեան՝ «Գողթան երգիչ»ներուն նուիրում, ի վեր հանել քերթողական տաղանդի իրական ճաճանչը որ կայ այն անհասար հաւաքածոյին մէջ զոր Օննիկ Կիւմէղեան Տոզ տող անիմաստ տիտղոսով՝ ի լոյս բնծայեր է Պոլիս եւ որուն մէջ նետուելիք բաներու հետ՝ կան աղուոր էջեր, եւ ինչ:

Այս բոլորին վրայ չպիտի կարենամ՝ զէթ այս քրոնիկիս մէջ՝ զրել ինչպէս կը փափաքէի, բայց կան երկու գրքեր այդ շրջանին արտասահմանի մէջ հրատարակուած, որոնք մեծ աշխատութիւններ են — եւ զոր պարտք կը սեպեմ զէթ քանի մը տողով մատնանիչ ընել, այն է Կ. Բասմաջեանի Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւնը եւ Հայաստանի վերաքերնող Դրամները զիրքը եւ Արամ Երեմեանի Ռուսահայ Թատրոնի Պատմութիւնը գործին առաջին հատորը:

Բասմաջեանի զիրքը, որ պատկուած է «Սրբոց Թարգմանչաց Դուրեան մրցանակ»ով, մեր ժողովուրդի ու մեր երկրի դարաւոր պատմութեան հետ էական կապ ունեցող այդ կարեւոր նիւթին վրայ շարադրուած առաջին մեթոտիկ ու հմտալից մենագրութիւնն է եւ բազմափաստակ հեղինակին ամենէն արժէքաւոր աշխատութիւններէն մին: Այդ զիրքը, որ մեր ցեղի պատմութեամբ հետաքրքրուող ու եւ է ուսումնասէր ու նոյն իսկ պարզապէս ազգասէր Հայու մատենադարանին մէջ գտնուելու է, Ս. Ղազարու տպարանին մէջ հրատարակուած՝ շքեղ տպագրութեամբ, զարդարուած է բազմաթիւ գեղեցիկ զմագրութիւններով որ փոխ առնուած են ժաք տը Մորկանի Հայ ժողովուրդի Պատմութիւն գործէն եւ զոր Մորկան ինքն իսկ իր ճարտար մատներով յօրինած էր:

Արամ Երեմեանի Ռուսահայ Թատրոնի Պատմութիւնը, նոյնպէս Ս. Ղազարու տպարանէն ելած, 750 է աւելի էջով ստուար ու գեղատիպ հատոր մըն է, ու կը ներկայացնէ բազմամեայ ճիւղերու արդիւնք մանրակրկիտ աշխատութիւն մը՝ հայ թատրոնի պատմութեան այդ մեծ ճիւղին նուիրում, շատ աւելի ընդարձակ եւ նորութիւններով լի քան ինչ որ ցարդ գրուած էր այդ մասին: Երեմեան հայ մամուլի, գրքերու, Երեւանի պետ. Թանգարանին եւ յայտնի գերասաններու, բեմադրիչներու եւ թատերասէրներու մօտ երկար փնտռութիւններով ձեռք ձգեր է բազմաթիւ շահեկան վաւերաթուղթեր, տեղեկութիւններ, նկարներ, որոնց շատերը մինչեւ հիմայ անծանօթ կը մնային, ու վերակազմեր է մանրամասն՝ կարելի է ըսել լիակատար՝ պատմութիւն մը ուսաստայ թատրոնի, սկսեալ անհատական առաջին փորձերէն որ անոր հիմը դրած են, մինչեւ ներկայ ըսելէն: Այս զիրքը առաջին հատորն է այդ աշխատութեան եւ կը հասնի մինչեւ 1870 թուականը: Երկրորդ հատորը պիտի պարունակէ նոյն պատմութեան շարունակութիւնը մինչեւ մեր օրերը: Երեմեանի այս գործը հետաքրքրական է ոչ միայն իր բնագրով, այլ եւ լուսանկարներով ու վաւերաթուղթերու նմանահանութիւններով որ զայն կը զարադրեն: Ազգային գեղարուեստով ու զրականութեամբ, մասնաւորապէս Հայ

Թատրոնով հետաքրքրուող ու եւ է Հայ ամենամեծ հաճոյքով պիտի կարգայ այդ գիրքը:

Ասոնցմէ զատ, այս վերջին ամիսներուն արտասահմանի մէջ երեւցած գործերէն կ'ուզեմ հոս յիշատակել անոնք որ այս կամ այն տեսակէտով իրական արժէք մը կը ներկայացնեն կամ շահեկանութիւն մը ունին. ասոնց գլուխը պէտք է դնել «Նահատակ Գրադէտներու Բարեկամներ» խմբակցութեան հրատարակած տասներորդ հատորը, նուիրուած Արտաշէս Յարութիւնեանի հատորնոր էջերուն (արձակ եւ ոտանաւոր): Այդ խմբակցութեան առած գովելի նախաձեռնութիւնը եւ անոր իրադործումը մեթոտիկ կերպով շարունակելու համար ցոյց տուած եռանդը միշտ պնդատու էմ, եւ այս նոր հատորին առթիւ հաճոյք կը զգամ նորէն արտայայտելով նոյն պնդատուը: Արտաշէս Յարութիւնեան եղաւ մեր լաւագոյն գրողներէն մին, խորհող գրագէտ, նուրբ եւ զգայուն բանաստեղծ ու մանաւանդ հմուտ ու խորաթափանց գրական քննադատ, որ, եթէ երբեմն սխալած է՝ ինչպէս Թէրղեանի պարագային, կամ ծայրայեղութեան դացած է, ինչպէս Տէմիրճիպաշեանի պարագային, ընդհանրապէս ճիշդ տեսնող եւ վեհոգի քննադատ մը եղած է: Իր բանաստեղծութիւնները, որոնք անհատաւոր են, բայց կը պարունակեն ինքնայատուկ գրոյծ մը կրող արժէքաւոր էջեր, ինքն իսկ հատորներու մէջ ամփոփած էր, թէ եւ այսօր այդ հատորները անգտանելի ըլլալու են իսկ իր արձակ էջերը, որ աւելի բազմաթիւ են եւ իր կարեւորագոյն արտադրութիւններն էին, ինք միջոց չէր ունեցած հատորներու մէջ համախմբելու: Ն. Գ. Բ. խմբակցութիւնը՝ անոր բանաստեղծութիւններէն փունջի մը հետ՝ արտատպած է գրադատի եւ խորհող գրագէտի գեղեցիկ էջերէն մէկ քանին (ոմանք նոյն իսկ անտիպ)։ Չեմ կրնար ըսել թէ ընտրուած կտորները բոլորն ալ լաւագոյններն են հեղինակին. կը յիշեմ անկից, օրինակի համար, չքեղ խանդավառութեամբ գրուած քննադատականներ Սիւսանդոյի եւ Վարուժանի վրայ, որ կը պակսին այս հատորին մէջ: Բայց ցանկալի է արդէն որ օր մը ունենանք այն մեծ հրատարակչականը որ Արտաշէս Յարութիւնեանի պէս

հեղինակներու ամբողջ գործը հատորներով հրատարակէ: Առ այժմ, պէտք է որ մեր հասարակութիւնը խրախուսէ Ն. Գ. Բ. խմբակցութեան ձեռնարկը՝ այս համեղ հատորը շուտ սպասելով, որպէս զի այդ խմբակցութիւնը կարենայ իր ծրագրած միւս հատորներն ալ ի լոյս ընծայել:

Մ. Իշխանի Տուներու երգը, որ Պէյրութի մէջ լոյս տեսած է սիրուն տպագրութեամբ մը, կը պարունակէ բանաստեղծութիւններ, ուր լեզու, ոճ, տաղաչափութիւն խնամուած են եւ ուր մերթ ճշմարիտ ներշնչում մըն ալ կը զգացուի. այս նոր քերթողը յուսատու ուժ մը կը թուի ըլլալ:

Մկրտիչ Պարսամեան ի լոյս ընծայեց Արեւմտահայ Բանաստեղծներ տիտղոսով քննադատական ուսումնասիրութեանց շարքի մը առաջին հատորը (որ երեւցեր է իրր առաջին հրատարակութիւնը «Համադգային» անունով ծանօթ մշակութային խմբակցութեան Փարիզի վարչութեան): Այս հատորը կը պարունակէ շահեկան յօդուածներ Մեծարենցի, Մատթէոս Զարիֆեանի, Վահան Թէքէեանի եւ Շաւարշ Նարդունիի բանաստեղծութեանց մասին:

Ղ. Մելոյեան լաւ է ըրեր հրատարակելով հայերէն թարգմանութիւնը իր Ֆրանսերէն գրուած Արմենուշ գեղեցիկ եւ յուզիչ տուածին, որ տարիներ առաջ Զուիցերիոյ մէջ գրական մրցման մը մէջ առաջին մրցանակն ստացած էր: Այդ թարգմանութիւնը պատերազմէն առաջ անգամ մը ներկայացուցաւ Փարիզ եւ յաջողութիւն գտաւ: Այդ թատրերգութիւնը, թէ՛ բեմի վրայ եւ թէ՛ ընթերցողին համար, գրաւիչ ու սրտաշարժ է:

Հետքերքրական հրատարակութիւններ են Հոգագործութիւնը հիմ երրայեցուց մէջ գրքոյկը, զոր Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան շարադրած է հետեւողաւոր, ե Դիցապաշտ Ելլադան, յոյն դիցաբանութեան վրայ մանրամասն տեղեկութիւններ տուող գործ մը, թարգմանութիւն յունարէնէ, պատկերազարդ:

Համակրելի հատոր մըն է Սիրվազդի Ուլտաւրի նախակներ գործը, ուր այդ խանդավառ հնչակեան գրողը կը պատմէ իր տպաւորութիւնները Խորհ. Հայաստանէն ուր քանի մը

տարի առաջ դնաց մէկ քանի շարաթ մնալ. ազնիւ ոգեւորութեամբ մը լի է այդ գիրքը, ոգեւորութիւն մարքսեան խոչալին յարած դադափարապաշտ երիտասարդի մը, որ սակայն նաեւ խորապէս ու ջերմօրէն Հայ կը զգայ ինքզինքը:

Պէտք է յիշատակեմ նաեւ Յովհ. Պօղոսեանի Հայաստանի աշխարհագրութիւնը գրքոյկը զոր վերջին բոպէին ստացայ. ինամեալ աշխատութիւն մըն է որ շատ կարեւոր պակաս մը կը լրացնէ: Դասագիրք մըն է, նախակրթարաններու համար շարագրուած, եւ զոր հեղինակը կը կոչէ իրաւամբ «Դասագիրք հայրենագիտութեան»։ Կը պարունակէ գիտելիքներ հին պատմական Հայաստանի (դանազան ժամանակաշրջաններու միջոցին) աշխարհագրութեան մասին ու մանաւանդ տեղեկութիւններ այժմեան կենդանի Հայ պետութեան, Խորհ. Հայաստանի Հանրապետութեան աշխարհագրութեան, ինչպէս եւ այդ Հանրապետութեան ստեղծման եւ հետզհետէ ունեցած բնաշրջութեան, անոր վարչական, մշակութային, առեւտրական, ճարտարարուեստական, արդիւնաբերական եւ այլ մարզերու մէջ դործունէութեան մասին: Առարկայական ոչիւր զրուած մեր հայրենիքի մասին անհրաժեշտ, էական տեղեկութիւնները արտասահմանեան մատաղ սերունդին հայթայթելը միայն իրեն նպատակ ունեցող այս դասագիրքը ազդօգուտ աշխատութիւն մըն է:

Շահեկան հաւաքածուներ են Պոլսոյ Ազգային Հիւանդանոցի 1937ի Տարեգիրքը, Թեհրանի Ալիք օրաթերթի իր հնգամեակին առթիւ հրատարակած գրական ժողովածուն եւ մանաւանդ Հ. Բալուեանի Զուարթնոցը որ նախ իրր ամսագիր կը հրատարակուէր եւ այժմ լոյս կը տեսնէ իրր գրական ու գեղարուեստական Տարեգիրք (ճոխ եւ այլադան պարունակութեամբ): Երեքին մէջ ալ կան արժէքաւոր գրուածքներ՝ թոյլ կամ աննշան էջերու կողքին:

Հ. Մ. Պոտուրեան, որ կը շարունակէ Ռուսմանիոյ մէկ անկիւնը՝ իր Հայ Մամուլ պարբերաթերթը իր ուժերով միայն հրատարակել, նոր ու կարեւոր նախաձեռնութիւն մը առեր է,

այն է շարագրել եւ հրատարակել՝ նորէն միմիայն իր ուժերով՝ «Հայ Հանրագիտակ» մը. անոր առաջին պրակը, պատկերազարդ (թէեւ անշուք տպագրութեամբ), արդէն լոյս տեսած է: Հայկական ընդարձակ Հանրագիտարան մը երեւանի մէջ է որ քանի մը տարի է ի վեր պատրաստելու վրայ էին խումբ մը հմուտ մտաւորականներ, եւ այդ դործին զլխաւոր ղեկավարն էր տարաբաղդ Դրաստամատ Սիմոնեանը, որուն (ինչպէս եւ միւս մեղադրուած Հայ արժէքաւոր մտաւորականներուն) ո՞ւր գտնուելուն, ի՞նչ եղած ըլլալուն վրայ ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք, աւա՛ղ: Ի՞նչ կրնամ ընել՝ այդ եղբրական կացութեան հանդէպ՝ անդամ մը եւս մաղթելէ զատ որ այդ միմիայն օգտակար եւ Հայ ցեղին պատուարեր մտաւոր դործիչներուն անտարակուսելի անմեղութիւնը հաստատուի եւ անոնք վերադառնան իրենց գրական ազնիւ աշխատանքին, լրացնեն այդ կիսատ մնացած մեծատարած Հանրագիտարանը, ու շարունակեն տալ մեզի իրենց վիպական կամ քերթողական տաղանդին, իրենց բանասիրական կամ քննադատական հմտութեան նորանոր պտուղները: Սպասելով այդպիսի արդար բաղձանքի մը իրականացման, Հ. Պոտուրեանի ձեռնարկը, իրր անհատական համեստ ճիւղ մը՝ մեր ժողովուրդին Հայ Հանրագիտարանի ուրուագիծ մը տալու, զնահատելի ու գովելի կը գտնեմ:

ՐԱՖԳԻԻ ԾՆՆԴԵԱՆ ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿԸ .—

«Համազգային» անունը կրող մշակութային կազմակերպութեան Փարիզի Վարչութիւնը, վերջերս խորհրդակցական ժողովի մը հրաւիրած էր փարիզահայ մշակութային կազմակերպութեանց ներկայացուցիչները, Հայ թերթերու խմբագիրները եւ ծանօթ Հայ մտաւորական անձնաւորութիւններ, որպէսզի Րաֆֆիի ծննդեան հարիւրամեակը տօնելու մասին դադափարաց փոխանակութիւն կատարուի եւ այդ տօնը կազմակերպող բաղձատարր մարմին մը ընտրուի: Այդ ժողովը միաձայնութեամբ համամիտ եղաւ որ Րաֆֆիի ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ՝ որ այս տարուան կը զուգադիպի՝

պէտք է տօնել ու պատուել այդ հայ մեծ գրագէտին քիչատակն ու գործը, ու ընտրեց՝ ներկայ ժողովներէն ինչպէս եւ բացակայ անձնաւորութիւններէ՝ կազմակերպել մասնախումբ մը, բաղկացած մօտ երեսուն անձէ, որպէս զի ան սարքէ Փարիզի մէջ, այս պարնան վերջը կամ յառաջիկայ աշնան, մեծ հանդէս մը ի պատիւ Բաֆֆի, կոչ ուղղէ Ֆրանսայի եւ այլ օտար երկիրներու հայ գաղութներուն որ նմանօրինակ հանդէսներ սարքեն, եւ ջանայ նաեւ հրատարակել հատոր մը որ Բաֆֆիի նուիրուած յօդուածներու հաւաքածու մը պարունակէ:

Բաֆֆի հայ ազգի մեծագոյն գրագէտներէն մին եղաւ: Հայաշունչ ոտմանթիկ հայ վկայը, զոր իրաւասուր Արովեան հիմնեց, եւ զոր ներքեց սկսած էր արդէն ծաղկեցնել իր պատմական ուղեւորիչ վկայերով, Բաֆֆի հասցուց իր գերազոյն բարձրութեան եւ դարձաւ մեր «ազգային վիպասանը», «վիպասան» բառին թէ՛

հին իմաստով (զիւցաղներդակ) եւ թէ՛ նոր նշանակութեամբ, (Ուօլթըր Սքոթի, Հիւկոյի, Էօթէն Սիւի ոչ ուով ու զնացքով՝ կեանքի պատկերահան եւ վկայի միջոցով որոշ պաշտօններու թերագրիչ ու տարածիչ): Ան իր որոշ շարք մը վկայերով ամենախոր ազդեցութիւն գործեց հայ ժողովուրդի հոգեբանութեան՝ ու նոյն իսկ հակառակորդին՝ վրայ: ատկից զատ՝ ան մարդկային ինքնագրոշմ տիպարներ ստեղծող, կովկասեան, արեւելեան (ու մանաւանդ պարսկական) կեանքը տաղանդաւոր կերպով պատկերացնող համեզ վիպողի ընդարձակ գործ մը արտադրեց: Բովանդակ հայ ժողովուրդը պէտք է անշուշտ միանայ տօնախմբելու համար այդ հօր մատենագիրը որ եղաւ մին մեր ազգային մշակոյթի մեծ հնոցներէն եւ կը մնայ միշտ վառ իրր անոր անշէջ ջահերէն մին:

Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ

«ՎԻԿԹՈՐ ՀԻԿՈ ՄՈՒՍԷՆ»Ի ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԶ ՓՕԼ ՍՈՒՇՈՆԻ ՆԱԽԱՅԸ

VICTOR HUGO, CHATEAUBRIAND ET LAMARTINE
DANS LA LITTÉRATURE ARMÉNIENNE

ԳՐԹԻՆ ԱՌԹԻԻ

Բանաստեղծ Փօլ Սուշոն, վերադառնալով Փարիզի «Վիկթոր Հիկո Մուսէոն»ին, հետեւեալ նամակը ուղղած է Պ. Զօպանեանին:—

Սիրելի բարեկամս,

Ձեր այս գիրքով ամենաբանկազին վկայութիւն մը կը բերէք Վիկթոր Հիկոյի նաուգայրմանը, քանի որ լոյսի հայրենիքը, որ ձեր հայրենիքն է, անոր կ'ընծայէ այդպիսի գո-

վեստներ: Այդ գեղեցիկ հաւաքածուն պիտի տեղաւորեմ մեր մատենադարանին մէջ, ուր ան պիտի հաստատէ նաեւ քէ Մուսաները Արշակ Զօպանեան բանաստեղծը Ֆրանսայի մէջ դրին՝ որպէս զի «հնչուն արձագանգն» ըլլայ մեր մեծագոյն փառքերուն, Միսքրալին եւ Վիկթոր Հիկոյին:

Ձեր վաղեմի բարեկամը Փօլ ՍՈՒՇՈՆ

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Արմենակ Սպարգեանի Անտիտի ներկայ թիւով հրատարակուած «Յիշատակներ Կ. Պոլսէն» յօդուածին մէջ, հետեւեալ քանի մը տրպարական վերադարձները սպրդած են, էջ 34, ա. սիւնակ, տող 41, զգացուած ուղղել՝ զգացած. էջ 34, բ. սիւնակ, տող 26, իր խորհրդապահարար հնազորդած, ուղղել՝ իրեն խորհրդապահարար հնազորդուած: էջ 37, ա. սիւնակ,

տող 8 եւ 9, պալատին մէջ սենեկապաններուն մօտ, Սեֆէր Էֆէնտին էր որ Արտաֆին Գործոց նա. տող մը ինկած է՝ այս երկու տողերուն միջեւ, ուղղել՝ Պալատին մէջ, սենեկապաններուն մօտ, միակ Հայը որուն կը հաճիլիպէի երբեմն, Սեֆէր Էֆէնտին էր, որ Արտաֆին Գործոց նա. էջ 39, ա. սիւնակ, տող 12, քարոզմանը, ուղղել՝ քարոզմանը: